

кальського «присутствовать» в Київській духовній консисторії. Монастир він повинен був залишити замість себе намісника, а самому їхати в Київ і мешкати в замиському митрополичому будинку на Кудрявці. Приїхавши до митрополита, отець Володимир почав скаржитись на хвороби і проситися назад, в Батурин. Владика Самуїл знайшовши, що Сокальський «в крайній слабости здоровья находится», відпустив його додому⁸. В синодику Крупицько-Батурицького монастиря Сокальський характеризується негативно: «...архимандрит Владимир, он переведен сюда с разоренной Сечи Запорожской 1776, а умре 1790 года, за сего настоятеля начал обител сия приходит чувствително в бедное состояние, чрез 17-ть лет бытия его не было в монастыре никаких подчинок и книг приходорасходных тоже не было, он перед кончиною отдал все свое имущество и денги в Конотоп Данилу Кандибѣ»⁹.

Список літератури

1. Біднов В. Січковий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. СXLVII. – С. 81–102; Лиман І. І. Постаць начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 7. — Херсон: ХДПУ, 2002. — С. 71 – 75; Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – С. 87 – 90 або Лиман І. І. Володимир Сокальський [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.i-lyman.name/ChurchDocs/History/Monasteries/Vsokalsky.html>; Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в ?-VII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 228 с. С. 93 – 106.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734 – 1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 144 – 209.
3. Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 127. – Оп. 1043. – Спр. 17. – Арк. 150 зв. – 151.
4. Державний архів міста Києва. – Ф. 314. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 6 зв.
5. ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 35.
6. Біднов В. Січковий архимандрит... – С.95.
7. ЦДІАК України. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 129.
8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1043. – Спр. 98. – Арк. 1 – 8.
9. Синодик Крупицько-Батурицького монастиря / Підгот. до друку та вступ І.Ситого. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 50.

Роман Железко (Ніжин), аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Опозиція Ніжинського козацького полку гетьману Івану Самойловичу

Однією з головних засад державотворчої політики гетьмана Івана Самойловича, – згідно з науковими розвідками плеяди сучасних українських істориків, В. Брехуценка, О. Реєнта, І. Коляди, Л. Мельника, В. Смоля, В. Степанкова та інших, – було намагання об'єднати під своєю булавою всі українські землі та згуртувати тогочасне козацтво обох берегів Дніпра [7, 159]. Показово, що до об'єднаної в майбутньому Гетьманщини повинні були увійти Лівобережжя, Правобережжя, За-

порозька Січ та Слобідська Україна, що з часів Б. Хмельницького була невід'ємною частиною Московського царства. Починаючи з моменту отримання І. Самойловичем гетьманської булави Лівобережної України, ця ідея стала головною місією місцевого козацтва. Проте, благородний намір батуринського володаря був несумісним з реаліями тодішнього українського державотворення і ускладнювався наступними зовнішніми і внутрішніми чинниками:

по-перше, різким втручанням Москви, Варшави, Стамбулу і Бахчисараю у внутрішні справи Гетьманщини. Українські землі ставали розмінною монетою у загарбницькій політиці сусідніх держав. Спочатку козацько-гетьманська держава була розділена Андрусівською угодою 1667 р. між Річчю Посполитою і Московським царством, а у 1681 р. – Бахчисарайським договором між московським царем і османським султаном;

по-друге, обмеженням рядом українсько-московських договорів, зокрема Конотопськими статтями 1672 р., зовнішньополітичної діяльності українських гетьманів [8, 592–597];

по-третє, наявністю високого рівня охлократичних настроїв українського козацтва, зокрема Запорозької Січі на чолі з Іваном Сіркою;

по-четверте, відходом провладної козацької старшини і українського духовенства від захисту державних та національних інтересів.

Отже, внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини унеможливило здійснення гетьманом І. Самойловичем (1672–1687) власної незалежної державної політики. Керманич України потребував політичної підтримки та опори, яку могло гарантувати сильне авторитарне правління. Водночас І. Самойлович був змушений шукати підтримки та використовувати у власних інтересах політичні плани свого сюзерена. Ним, згідно з Конотопським договором, виступав московський цар Олексій Михайлович Романов, який досі не полишав планів поширити сферу свого впливу і на Правобережну Україну. Так, у 1674 р., внаслідок залучення військових сил Московського царства старшинська рада в Переяславі («роковому» місті при прийнятті важливих рішень в долі Гетьманщини) обрала І. Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра.

Поступово протидія козацької старшини та частини українського духовенства стали головною перепорою на заваді реалізації намагань лівобережного гетьмана І. Самойловича відновити територіальну єдність українських земель. Так, положення про обмеження особистої влади гетьмана були закріплені в умовах Конотопських статей 1672 р. Однак, з часом, авторитарне правління І. Самойловича набувало монархічних рис і йшло в розріз з позицією провладної старшини. Володар гетьманської булави почав призначати на полковницькі посади відданих йому осіб, зокрема своїх синів. Так, Семен Самойлович став стародубським полковником, а Григорію було надано чернігівське полковництво.

Далеко не останню роль на заваді політиці гетьмана відігравала старшина і духовенство Ніжинського козацького полку – одного з центрів українського державотворення II пол. XVII – XVIII ст., найбільшого полку Гетьманщини на території якого знаходилась тодішня столиця України м. Батурин. Станом на 70 роки XVII

ст. козацька старшина і православні монастирі Гетьманщини перетворилися на панівний клас, зосередивши шляхом рангових володінь і гетьмансько-царських пожалувань величезні земельні володіння та статки. До найзаможніших і водночас найвпливовіших старшинських родів Ніжинщини належали сім'ї Борсуків, Журавківських, Забіл та інших. Означена активна політика гетьмана І. Самойловича з об'єднання всіх українських земель змушувала козацьку старшину йти всупереч їхнім особистим інтересам і ставила під загрозу їхнє панівне становище.

Особливо турбувало лівобережну старшину переселення до її полків козаків з Правобережжя, що було викликано зреченням гетьманів М. Ханенка і П. Дорошенка та захопленням цього регіону мусульманською Османською імперією. Найвпливовіші з правобережних переселенців отримували від гетьмана полкові та сотенні посади, одержували дозвіл скуповувати лівобережні села, ліси, угіддя тощо. Так, 2 січня 1676 р. І. Самойлович видав універсал правобережному корсунському полковнику Федору Кандибі з дозволом безперешкодно займати і купувати ґрунти у Ніжинському полку [8, 698-699]. Згодом, у 1681 р, як повідомляє В. Кривошея, Ф. Кандибу було призначено конотопським сотником Ніжинського полку [5, 228]. Уже будучи сотником він заснував слободу Кандибівку, де мав розкішний палац [1, 13]. Показово, що Ніжинщина стала головним регіоном діяльності старшини, переселеної з правобережного Корсунського полку.

Найвищої активності переселення правобережного козацтва на терени Лівобережної України набуло наприкінці 1670-х – поч. 1680-х років XVII ст. і було пов'язано з так званим «великим згоном». Щоб позбавити Османську імперію і її ставленика Ю. Хмельницького підтримки суспільства та необхідних ресурсів на правобережному Подніпров'ї, гетьман І. Самойлович, за згодою московського царя, прийняв рішення висилити звідти місцеве населення на Лівобережжя. Виконання цього плану, який залишився у народній пам'яті під назвою «великого згону», було доручено гетьманському сину Семену Самойловичу. У лютому 1679 р. він разом з козаками Переяславського, Київського, Ніжинського, Прилуцького, Лубенського і охотницьких полків перейшов на правий берег Дніпра. Протягом лютого-березня 1679 р. за участі ніжинських козаків було захоплено і знищено міста Ржищів, Канів, Корсунь, Драбовець, Мошни, Жаботин та інші [7, 157]. Понад 20 тисяч українців, позбавлених власного майна і житла, було переселено на Лівобережну Україну. Московський мандрівник, чернець і паломник Іван Лук'янов, який у той час перебував на Правобережжі, так описав ці події: «... і була ця подорож нам печальна і сумна, бо не бачили ми ні міста, ні села; а раніше міста цього краю були красні і села з гарними краєвидами – але нині це порожнє місце і ненаселене, бо не видно людини...» [4, 225]. Поява вигнанців на Лівобережжі викликала невдоволення у тамтешніх полках. Гетьман І. Самойлович мав намір переселити цих людей на землі Слобожанщини, проте отримав рішучу відмову московського царя передавати у відання Батурина слобідські полки, заселенні з часів Хмельниччини вихідцями з Чернігівського, Ніжинського та інших полків [7, 157].

Отже, вже через декілька років після отримання гетьманської булави проти гетьмана І. Самойловича, який прагнув до сильної особистої влади, виступила лівобережна старшина.

бережна козацька старшина. Розпочате гетьманом у 1674 р. і підсилене «великим згоном» 1679 р. заміщення правобережним козацтвом лівобережних старшинських посад та обмеження старшинського свавілля змушувало провладне оточення І. Самойловича усунути його від влади.

Одна з антигетьманських змов була організована у 1677 р. сербсько-перяславським старшинським угрупованням на чолі з перяславським полковником Петром Рославцем, одним з претендентів на гетьманство у 1672 р. Р. Думитрашкою та ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем. Змовники збиралися усунути І. Самойловича від гетьманства та повернути гетьманську булаву П. Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Однак змова була викрита. За особистим наполяганням і побоюванням І. Самойловича втратити владу П. Дорошенка було вивезено до Москви і призначено в'ятським воєводою.

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови були задіяні репресії у формі «чисток» представників генеральної, полкової і сотенної старшини; показових судових процесів; позбавлення українського духовенства, причетного до змови, духовного сану; висилка тощо. Так, 26 березня 1677 р. у гетьманському універсалі, адресованому козацтву і поспільству Стародубського полку, повідомлялося про суд над ніжинським протопопом С. Адамовичем у гетьманській резиденції Батурина. У світлі тодішніх подій С. Адамович був названий головним ініціатором змови проти гетьмана І. Самойловича [8, 719–720]. Після слідства його було визнано зрадником і ворогом всього українства, позбавлено духовного сану та вислано до Сибіру. Подальша доля колишнього ніжинського протопопа, що впродовж 1661–1677 років грав одну з головних ролей на Гетьманщині, є невідомою.

Аналізуючи зміну козацької старшини на полковницькій посаді у Ніжині впродовж II пол. XVII ст., ми можемо стверджувати, що ніжинські козаки теж брали участь в антигетьманській змові 1677 р. та зазнали впроваджуваної гетьманом «чистки». Їх залучення до заклоту було, вочевидь, здійснено ніжинським протопопом С. Адамовичем, який мав власний будинок у Ніжині. Доказом причетності ніжинців стало раптове позбавлення у 1677 р. Марка Борсука ніжинського полковництва. Адже представник дрібного шляхетства М. Борсук був першим в історії Гетьманщини ніжинським полковником, вихідцем з місцевого ніжинського козацтва і міг виступати недругорядною фігурою змови. Упродовж року Ніжином управляв наказний полковник Василь Ігуменський [3, 74]. Новий ніжинський полковник Яків Журахівський (1678–1685) був призначений лише у 1678 р. Варто зазначити, що Я. Журахівський був другим ніжинським полковником доби І. Самойловича, що походив із м. Глухова [9, 14]. Як бачимо, гетьман не довіряв опозиційній ніжинській старшині, а назначав на полковницькі посади в Ніжині вихідців із лояльного йому сотенного містечка Глухова.

Розпочаті у 1677 р. І. Самойловичем репресії проти козацької старшини і духовенства тривали впродовж наступних років його гетьманування. Так, у 1683 р. гетьман організував суд над колишнім своїм суперником по гетьманській булаві, перяславським экс-полковником Райчем Думитрашкою. З метою подати даний процес як загальнодержавну дію, І. Самойлович залучив до нього представників більшості лівобережних полків. Керувати на світському суді було доручено перяславському полковнику Леон-

тію Полуботку, що, вочевидь, повинно було викликати до Р. Думитрашки ненависть колишніх побратимів по полку. Ніжинським представником на суді став полковий суддя Василь Ігуменський, який був наказним ніжинським полковником у 1672 та 1678 роках. Показово, що колективний старшинський суд у Переяславі отримав гетьманський дозвіл на використання тортур для отримання необхідних свідчень. Рішенням суду колишньому переяславському полковнику було висунуто звинувачення у державній зраді і «в прийняттю с противной стороны листов» [8, 791].

Провладний конфлікт між старшиною і гетьманом поглиблювався. У 1685 р. нові «чистки» полкової старшини черговий раз зачепили Ніжинський козацький полк. Згідно з роботами О. Лазаревського і ніжинських краєзнавців, ми довідуємося, що ніжинський полковник Я. Журахівський, за нез'ясованих обставин, був позбавлений своєї посади та належних йому на той час рангових маєтностей: сіл Безуглівка, Дорогинка, Вересоч, Ковчин, Липів Ріг, Круничполе, Сваричівка, Березанка, Кропивна, Пашківка, Смоляж та Заньки Ніжинського полку [2, 156]. Натомість черговим ніжинським полковником було призначено старшину польського походження Ярему Непрака [6, 11].

Подальші дії І. Самойловича з ротації полково-сотенних посад, репресії проти старшин і духовенства, згода на підчинення у 1685 р. Української православної церкви московському патріарху сприяли остаточному переходу козацьких верхів в опозицію гетьману. На думку історика В. Кривошеї, у козацької старшини, невпевненої у завтрашньому дні, виникало постійне питання про те, кому вона служить: державі чи гетьману? Вочевидь, давалися взнаки і боязнь за власне майно та маєтки, які за прикладом ніжинського полковника Я. Журахівського, гетьман постійно відбирав у старшин. Все це стало підґрунтям до чергового державного перевороту на Лівобережній Україні та позбавлення І. Самойловича гетьманства. 7 липня 1687 р. під час українсько-московського походу проти Кримського ханства, що виявився невдалим через стратегічні помилки московського головнокомандувача князя Василя Голіцина, козацька старшина склала донос на гетьмана. Знову, як і у 1672 р., в центрі змови опинився впливовий старшинський рід Забіл. За сприяння довголітнього вихідця з сотенного містечка Борзни генерального обозного Петра Забіли (на 1687 р. йому було бл. 107 років) козаки Ніжинського полку стали на бік змовників. Ярема Непрак, поставлений у 1685 р. І. Самойловичем на ніжинське полковництво, був позбавлений влади і заарештований [6, 11]. Новим ніжинським полковником, за батькової підтримки, став Степан Петрович Забіла (1687-1694), який від імені ніжинських козаків поставив підпис під доносом на гетьмана. У підсумку І. Самойловича було заарештовано і відправлено до Москви, звідки його вислали на заслання до Сибіру у місто Тобольськ, де він помер у 1690 р. Новим гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Мазепу.

Отже, намагання ніжинської старшини до збагачення і збільшення земельних володінь йшло в розріз з державною політикою гетьмана І. Самойловича та його прагненнями до міцної авторитарної влади. Вбачаючи в московському царі свого заступника та захисника, провладна, в тому числі і ніжинська, старшина вдалася до ряду антигетьманських змов, кульмінацією яких стало позбавлення І. Самойловича гетьманської булави у 1687 р.

Список літератури

1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
2. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) / Г. М. Дудченко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. Вип. 9 (12). – К., 2010. – С. 133–163.
3. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2007. – 380 с.
4. Из записок Івана Лук'янова. Про руїну між Києвом і Чигирином (кін. XVII ст.) // Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль, 2009. – С. 225.
5. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земледелия и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
7. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
9. Формулярные списки дворян Нежинского повета // Відділ забезпечення документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп 1, спр. 68. – 177 арк.

Станіслав Дембіцький (Переяслав-Хмельницький),
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»

Повстання Переяславського козацького полку 1666 року

1665-й рік. Нещодавно обраний гетьманом Лівобережної України Іван Брюховецький, на подив багатьох, здійснив широкомасштабний вояж в Москву. Поїхав за підтримкою, справедливо вважаючи свої позиції в Україні недостатньо міцними. Разом з ним в поїздку відбули понад 500 осіб його почту.

Цар Олексій Михайлович Романов зі своїм урядом вирішив прийняти українського гетьмана з великими почестями. Честолюбивий І. Брюховецький був вражений і потішений виявленим прийомом. Він позитивно відгукнувся на пропозицію прийняти титул боярина. Більше того, погодився на одруження з росіячкою. Але це були тільки квіточки. А ягідки ховались у великій політиці.

І. Брюховецький пішов на підписання нового договору з Москвою, який явно обмежував права України. Всі податки, які платило українське суспільство, йшли тепер до царської казни. Туди ж перейшли і податки від найбільш дохідної статті: продажу горілки. Новообраний гетьман мав приїздити з поклоном до царя, самі ж вибори першого мали відбуватися за участю царського представника.

Московські гарнізони мали стояти в Києві, Ніжині, Чернігові, Полтаві, Переяславі, Кременчуці, в ставці гетьмана Гадячі, на Низовій Січі та подекуди на Право-